

М. О. Михайлів, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ВЧИНЕННЯ ЗАПОВІТУ

У статті досліджено питання, пов'язані з визначенням меж здійснення права на вчинення заповіту. Звертається увага, що єдиним способом для фізичної особи розпорядитися своїм майном на випадок смерті є складення заповіту. Заповідач, керуючись принципом свободи заповіту, необмежений у виборі способів здійснення права на вчинення заповіту, що може, як наслідок, призвести до порушення чи обмеження прав та інтересів інших осіб. Проте будь-яка свобода, зокрема і свобода заповіту, може бути обмежена законодавчо встановленими межами здійснення прав. Провівши аналіз доктринальних підходів щодо розуміння поняття та змісту меж здійснення цивільних прав, автор звертає увагу на необхідність розмежування понять «межі здійснення прав» та «обмеження прав».

У статті обґрунтовано, що оскільки право на вчинення заповіту є одним із видів прав, спрямованих на розпорядження майном заповідача, яке належить йому на праві власності, варто межі здійснення права на заповіт та обмеження прав заповідача щодо розпорядження майном на випадок смерті розглядати у двох площинах – речового і спадкового права. У площині речового права необхідно розглядати як саме право на розпорядження майном заповідача, так і його здійснення, а в площині спадкового права – право спадкоємців на спадкування за заповітом та його здійснення.

Запропоновано авторське визначення понять «межі здійснення права на заповіт» та «обмеження здійснення права на заповіт». Так, межі здійснення права на заповіт – це можлива дозволена поведінка особи заповідача, що ґрунтується на засадах свободи заповіту, яка спрямована на реалізацію суб'єктивного права особи власника розпорядитися належним йому майном на випадок смерті, але з додержанням вимог, установлених нормами глави 16 та книги третьої і шостої ЦК України, а також засад справедливості, добросовісності та розумності. Обмеження здійснення права на заповіт – це встановлені законодавством заборони, обов'язки чи дозволи впливати на звуження змісту суб'єктивного права заповідача та ускладнення, як наслідок, реалізації права на вчинення заповіту.

Ключові слова: спадкування, заповідач, заповіт, здійснення права на спадкування.

M. O. Mykhayliv. Scopes of exercising the right to make a will

The article examines the issues related to the definition of scopes of exercising the right to make a will. It is noted that there is the only way for an individual to dispose his or her property in a case of death – is to make a will. The testator, guided by the principle of the freedom of will, is unrestricted to choose ways of the scope of exercising the right to make a will, which may in result cause violation or restriction of the rights and interests of other persons. However, any freedom, including freedom of will, may be restricted by statutory limits of the exercising the right. After analyzing the doctrinal approaches to understand the concept and content of scopes of exercising civil rights, the attention is drawn to the need to differentiate concepts “scopes of the exercising the rights” and “restriction of rights”.

The article substantiates that since the right to make a will is one of the types of rights aimed at disposing of the testator's property, which belongs to him on the right of ownership, it is necessary to consider the limits of the testator's right and restriction – property and inheritance law. In the field of property law, it is necessary to consider both – the right to dispose of the testator's property and its implementation, and in the field of inheritance law – the right of heirs to inherit by will and its implementation.

The author's definition of the concepts “scopes of exercising the right to a will” and “restriction of exercising the right to a will” is proposed. Thus, the scopes of the exercising of the right to a will – is a possible permissible behavior of the testator, aimed at exercising the subjective right of the owner to dispose of his property in case of death, but in compliance with Chapter 16 and Volume 3 and 6 of the Civil Code of Ukraine, as well principles of justice, good faith and reasonableness. Restrictions on the exercise of the right to a will are prohibitions, obligations or permits established by law to influence the narrowing of the content of the testator's subjective right and complicate, as a consequence, the exercise of the right to make a will.

Key words: inheritance, testator, will, exercise the right to inherit.

Постановка проблеми. Розвиток відносин власності та значне оновлення цивільного законодавства призвели до розширення меж здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичної особи та можливостей вибору способів і засобів реалізації прав та обов'язків власниками майна. Здійснюючи правомочності власника, фізична особа наділена правом визначати юридичну долю свого майна, зокрема і в спосіб розпорядження таким майном на випадок своєї смерті. Єдиним способом для фізичної особи розпорядитися своїм майном на випадок смерті є складення заповіту. Заповідач, керуючись принципом свободи заповіту, необмежений у виборі способів здійснення права на вчинення заповіту, що може, як наслідок, призвести до порушення чи обмеження прав та інтересів інших осіб. Саме тому питання меж здійснення права на вчинення заповіту потребує дослідження та є актуальними.

© М. О. Михайлів, 2021

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням меж здійснення цивільних прав та права на спадкування приділяли увагу українські та іноземні вчені, зокрема: Вавілін Є.В., Гонгало Ю.Б., Грібанов В.П., Заїка Ю.О., Красицька Л.В., Кузнецова Н.С., Кухарев О.Є., Мічурін Є.О., Розгон О.В., Ромовська З.В., Рябоконт Є.О., Спасібо-Фатєєва І.В., Стефанчук М.О., Фурса С.Я., Харченко Г.Г. та інші. Проте наукові дослідження переважно проводилися лише щодо меж здійснення цивільних прав, речових прав або ж загалом спадкових прав.

Метою статті є аналіз меж та способів здійснення суб'єктивних прав заповідачем щодо визначення юридичної долі майна на випадок смерті в спосіб складення заповіту, а також викладення власного бачення щодо вдосконалення чинників правового регулювання цих питань.

Виклад основного матеріалу. Принцип свободи заповіту надає можливість заповідачу без зазначення причин визначити юридичну долю свого майна на власний розсуд та, як наслідок, відійти від передбаченого законодавством порядку спадкування. Свобода заповіту передбачає можливість здійснення заповідачем свого суб'єктивного права – права на заповіт у спосіб і в межах, передбачених законодавством держави місця складення заповіту. Так, заповідач має право:

- розпорядитися своїм майном у спосіб складення різних видів заповітів;
- розпорядитися всім належним йому майном або частиною такого майна, крім випадків, передбачених законодавством;
- розпорядитися майном на користь будь-якої особи чи осіб;
- скласти, змінити чи скасувати заповіт у будь-який час та в будь-якому місці, зокрема як на території України, так і за її межами;
- вибрати форму, передбачену законодавством держави місця складення заповіту, в якій заповідальне розпорядження буде вчинятися;
- покласти обов'язок на спадкоємця чи передбачити певні умови, а також позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом без зазначення причин тощо.

Проте будь-яка свобода, зокрема і свобода заповіту, може бути обмежена законодавчо встановленими межами здійснення прав. Загальні межі здійснення цивільних прав передбачені ст. 13 ЦК України. Так, цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли би порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Здійснюючи цивільні права, особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополюючим становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція. У разі недодержання особою у здійсненні своїх прав таких вимог суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом [11].

У доктрині не існує єдиного підходу до розуміння поняття та змісту меж здійснення цивільних прав. Так, на думку Л.В. Красицької, межі здійснення суб'єктивного цивільного права необхідно розуміти як встановлені законом або договором вимоги та границі, яких зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи своє суб'єктивне цивільне право [4, с. 258]. Є.В. Вавілін «здійснення права» розкриває як механізм (техніку) реалізації, досягнення мети права. Саме в цьому насамперед полягає його функціональне, практичне значення. Від нього залежить, чи буде процес здійснення відбуватися в правовому полі з дотриманням існуючих нормативних правил, принципів справедливості, добросовісності й розумності, чи буде досягнуто мету реалізації права [1, с. 2]. Межа суб'єктивного права, як зазначає Н.С. Кузнецова, є встановлена законом міра поведінки. У цих юридичних межах свободи кожен має можливість діяти на свій розсуд [5, с. 64].

Проте варто розмежовувати поняття «межі здійснення прав» та «обмеження прав». Як зазначає В.П. Грібанов, визначення меж здійснення цивільних прав не є обмеженням цих прав, а юридичним виразом уже існуючого економічно рівного становища людей у системі суспільних відносин, тобто це правове забезпечення, юридична гарантія цієї дійсної рівності [3, с. 25].

Межі здійснення права, на думку М.О. Стефанчук, відображають позитивний аспект у здійсненні суб'єктом свого права, тобто ними встановлюються можливі (дозволені чи незаборонені) варіанти поведінки суб'єкта, а «обмеження» виражають негативний аспект, а саме забороняють (звужують чи виключають) окремі можливості для здійснення суб'єктом свого права [9, с. 62].

Дещо інший підхід до розуміння змісту обмеження майнових прав пропонує Є.О. Мічурін. Так, на його думку, обмеження майнових прав фізичної особи необхідно розглядати як елемент механізму правового регулювання, спрямований на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів упливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення [7, с. 130].

Оскільки право на вчинення заповіту є одним із видів прав, спрямованих на розпорядження майном заповідача, яке належить йому на праві власності, варто межі здійснення права на заповіт та обмеження

прав заповідача щодо розпорядження майном на випадок смерті розглядати у двох площинах – речового та спадкового права. У площині речового права його необхідно розглядати як саме право на розпорядження майном заповідача, так і його здійснення, а в площині спадкового права – право спадкоємців на спадкування за заповітом та його здійснення.

Межі здійснення прав у сфері речового права та обмеження речових прав були предметом дослідження багатьох науковців, які теж по-різному розкривають зміст зазначених категорій. Так, на думку О.В. Розгон, межі здійснення права власності встановлюються в інтересах усього суспільства і мають на меті захист основ конституційного ладу, моральності, забезпечення оборони і безпеки держави, прав та інтересів громадян. Саме про випадки встановлення меж права власності слід говорити тоді, коли ступінь абстракції є настільки високим, що не передбачається конкретних обмежень на користь конкретних осіб, а обмеження права власності завжди встановлюється для захисту прав і законних інтересів конкретних осіб [8, с. 37]. Г.Г. Харченко обмеження речового права розглядає як встановлене законом стиснення у вигляді загальної заборони носію речового права вчиняти певну дію (дії) щодо належного йому об'єкта в межах наявних у нього правомочностей [10, с. 336].

Проте варто зауважити, що питання, пов'язані з межами здійснення права на заповіт, є малодослідженими, зазвичай науковці приділяли окрему увагу загальній характеристиці меж здійснення суб'єктивних цивільних прав або ж меж здійснення речових прав, і лише предметом дослідження О.Є. Кухарева були межі реалізації диспозитивності в спадковому праві. Межі диспозитивності, на думку О.Є. Кухарева, – це невід'ємна властивість юридичної свободи, що окреслює кордони правових можливостей. У свою чергу межі диспозитивності в спадковому праві встановлюють широкий спектр можливостей суб'єктів реалізовувати надану правову свободу у сфері спадкового права, але з дотриманням вимог, окреслених приписами кн. 6 ЦК України. Як підсумок, автором запропоновано поняття меж реалізації диспозитивності в спадковому праві, зокрема: це певні, встановлені законом границі правової свободи, дотримання яких є обов'язковим для всіх суб'єктів спадкового права [6, с. 85–86].

Право на заповіт надає заповідачу широкий спектр можливостей його реалізації та включає такі права, як: право заповідача розпорядитися майном (правами та обов'язками) на випадок смерті в спосіб складення заповіту; право заповідача визначити осіб нащадків, які у випадку смерті заповідача будуть набувати право на спадкування за заповітом; право заповідача передбачати в змісті заповіту умови, пов'язані із вчиненням дій як майнового, так і немайнового характеру, тощо. Отже, право на заповіт наділяє особу заповідача свободою дій та вибором можливих, не заборонених законом варіантів поведінки. Зокрема, особа самостійно вирішує, здійснювати таке право чи ні. Оскільки вчинення заповіту – це вольовий акт особи, то здійснення такого права має відповідати внутрішній волі особи та бути вільним від впливу інших осіб. Примушування до вчинення заповіту або інший вплив осіб на заповідача чи на його волевиявлення буде тягнути передбачені законодавством правові наслідки, зокрема, недійсність заповіту.

Варто звернути увагу й на те, що правом на заповіт наділена будь-яка фізична особа, проте відповідно до законодавства держав здійснити таке право може лише та фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність, або та, яка у випадках, передбачених законодавством держав, наділена спеціальною тестаментоздатністю. Переважна більшість держав у законодавстві передбачає можливість складення заповіту фізичною особою лише особисто, тобто вчинення таких дій через представника не допускається. Не допускається також множинність осіб на стороні заповідача, крім випадку вчинення заповіту подружжям, де особами, які наділяються правом на розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, можуть виступати лише особи, які відповідно до законодавства держави місця укладення шлюбу перебувають у зареєстрованому шлюбі.

Також заповідач вільний у виборі осіб (особи) нащадків, якими можуть бути будь-які учасники цивільних правовідносин. Ні приналежність особи до держави, ні вид такого учасника, ні родинні чи сімейні відносини із заповідачем не впливають на можливість бути нащадком та після смерті заповідача набути права на спадкування за заповітом.

Здійснення права на заповіт надає також заповідачу можливість визначити обсяг спадкового майна, яке буде спадкуватися за заповітом. Зокрема, заповідач має право охопити заповітом як права та обов'язки, які йому належали на момент складення заповіту, так і ті права та обов'язки, які він може набути в майбутньому. Таке розпорядження може стосуватися всього майна заповідача або його частини. Також заповідач вправі визначати, яке майно і хто із нащадків зможе отримати, або чітко визначити, в яких частках таке майно зможуть отримати нащадки після відкриття спадщини.

Свобода реалізації права на заповіт надає можливість заповідачу розпорядитися майном на випадок смерті в спосіб складення різних видів заповіту. У зв'язку із цим заповідач наділений правом вибрати, який вид заповіту він буде вчиняти та у якому вигляді: публічного акту; секретного (таємного) заповіту; заповіту з умовою; заповіту подружжя тощо. Проте вчинення заповіту не обмежує можливість розпорядження таким майном за життя спадкодавця в інший спосіб, наприклад, у спосіб укладення різного виду договорів. Таке майно заповідач може використовувати у власних цілях або ж передавати його в користування іншим особам. Також складення заповіту не обмежує можливості заповідача за його життя відчужити таке майно

в спосіб укладення договору купівлі-продажу, дарування, довічного утримання (догляду) тощо. Як наслідок, це може призвести до того, що на момент відкриття спадщини такий заповіт буде визнаватися повністю нікчемним або в частині щодо майна, яке за життя спадкодавця було відчужене у спосіб укладення таких договорів.

Також здійснення права на заповіт може торкатися і самого змісту заповіту. Так, заповідач має право в заповіті зробити заповідальний відказ або ж покласти на спадкоємців певні обов'язки як майнового, так і немайнового характеру, або встановити сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів чи іншого нерухомого майна тощо. У відносинах з іноземним елементом свобода здійснення права на заповіт може виражатися в спосіб можливості складення заповіту на території будь-якої держави та визначення спадкодавцем у заповіті права держави, яке буде застосовуватися до спадкування за заповітом або ж до спадкування в цілому, зокрема право держави громадянства.

Здійснення права на заповіт характеризується необмеженою свободою, проте така свобода теж має певні межі, визначення яких окреслено приписами законодавства. Будь-яке явище, на думку Ю.Б. Гонгало, має свої переваги й недоліки, і як тільки в процесі історичного розвитку народилася заповідальна свобода, одразу виникло питання про її обмеження [2, с. 183]. Тому широкий спектр можливостей заповідача реалізовувати надану свободу у сфері розпорядження майном на випадок смерті може бути обмежено межами, визначеними законодавством, у спосіб звуження змісту суб'єктивних прав або встановлення заборон чи покладення певних обов'язків, пов'язаних із захистом прав та інтересів інших осіб, зокрема тих, з якими заповідач перебуває в сімейних чи родинних відносинах.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за доцільне запропонувати визначення понять «межі здійснення права на заповіт» та «обмеження здійснення права на заповіт». Так, межі здійснення права на заповіт – це можлива дозволена поведінка особи заповідача, що ґрунтується на засадах свободи заповіту, яка спрямована на реалізацію суб'єктивного права особи власника розпорядитися належним йому майном на випадок смерті, але з додержанням вимог, установлених нормами глави 16 та книги третьої і шостої ЦК України, а також засад справедливості, добросовісності та розумності. Обмеження здійснення права на заповіт – це встановлені законодавством заборони, обов'язки чи дозволи впливати на звуження змісту суб'єктивного права заповідача та ускладнення, як наслідок, реалізації права на вчинення заповіту.

Законодавство закріплює чимало положень, які передбачають певні обмеження здійснення права на заповіт. Як правило, такі обмеження пов'язані з формою заповіту, здатністю особи на складення заповіту, неможливістю позбавити спадкоємців обов'язкової частки в спадщині тощо. Також до таких обмежень можемо віднести неможливість складення заповіту подружжя особами, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, особами, які не перебувають у шлюбі, або якщо шлюб між ними розірваний чи визнаний недійсним.

На реалізацію права на заповіт можуть впливати і часові межі, зокрема час між складенням заповіту та смертю заповідача, оскільки такі межі у зв'язку зі змінами законодавства чи моральних засад суспільства можуть бути істотно звужені або ж розширені.

Чимало питань може виникати і щодо змісту таємного (секретного) заповіту, оскільки ні нотаріус, ні свідки (у випадках, передбачених законодавством) не знайомі з його змістом, а тому невідомо аж до моменту відкриття спадщини, чи містить такий заповіт умови, які суперечать чинному законодавству або ж моральним засадам суспільства, чи ні. Тому питання, пов'язані з чинністю заповіту чи його тлумаченням, можуть вирішуватися лише на момент відкриття спадщини.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, керуючись принципом свободи заповіту, заповідач як суб'єкт речових відносин наділений правом на розпорядження майном на випадок смерті на власний розсуд, використовуючи при цьому різні способи та чинники реалізації таких прав. Проте будь-яка свобода, зокрема і свобода заповіту, може бути обмежена законодавчо встановленими межами здійснення прав. На підставі аналізу доктринальних підходів щодо розуміння поняття та змісту меж здійснення цивільних прав було акцентовано на необхідності розмежування понять «межі здійснення прав» та «обмеження прав».

Також, урахувавши правову природу заповіту та те, що право на вчинення заповіту є одним із видів прав, спрямованих на розпорядження майном заповідача, яке належить йому на праві власності, обґрунтовано позицію, що межі здійснення права на заповіт та обмеження прав заповідача щодо розпорядження майном на випадок смерті необхідно розглядати у двох площинах – речового та спадкового права. У площині речового права необхідно розглядати як саме право на розпорядження майном заповідача, так і його здійснення, а в площині спадкового права – право спадкоємців на спадкування за заповітом та його здійснення.

Запропоновано авторське визначення понять «межі здійснення права на заповіт» та «обмеження здійснення права на заповіт». Так, межі здійснення права на заповіт – це можлива дозволена поведінка особи заповідача, що ґрунтується на засадах свободи заповіту, яка спрямована на реалізацію суб'єктивного права особи власника розпорядитися належним йому майном на випадок смерті, але з додержанням вимог, установлених нормами глави 16 та книги третьої і шостої ЦК України, а також засад справедливості, добросовісності та розумності. Обмеження здійснення права на заповіт – це встановлені законодавством заборони,

обов'язки чи дозволи впливати на звуження змісту суб'єктивного права заповідача та ускладнення і, як наслідок, реалізації права на вчинення заповіту.

Список використаних джерел:

1. Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Волтерс Клувер, 2009. 360 с.
2. Гонгало Ю.Б. Юридические факты в наследственном праве России и Франции: сравнительно-правовое исследование. Москва : Статут, 2010. 310 с.
3. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Изд. 2-е, стереотип. Москва : Статут, 2001. 411 с.
4. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 628 с.
5. Кузнецова Н.С. Развитие гражданского общества и современное частное право Украины. *Частное право*. 2013. № 1. С. 52–66.
6. Кухарев О.Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 498 с.
7. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект) : монографія. Харків : Юрсвіт, НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. 482 с.
8. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності : монографія. Харків : ФОП Лісяк Л.С., 2006. 188 с.
9. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.
10. Харченко Г.Г. Речові права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 432 с.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 14.04.2021).